

ЕВОЛЮЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ЯК ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

С. ГРУДНИЦЬКА

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач сектора*

*(Інститут економіко-правових досліджень
НАН України)*

Як відзначається в дослідженнях стратегічних проблем, швидкість збільшення міжгалузевого знання повинна перевищувати швидкість збільшення галузевого знання, що покликано сприяти прогресу і забезпечувати освоєння нових типів соціально-економічного середовища [1]. Цій тезі цілком відповідає логіка розвитку галузі господарського права.

Господарська правосуб'єктність — економіко-правова категорія, що зародилася і розвивається на стику економічної і правової науки. Це обумовлює специфіку даної категорії, що опосередковує участь суб'єктів права в економічних відносинах. Якщо в традиційних галузях права правосуб'єктність розглядається як здатність особи бути суб'єктом права і розкривається за допомогою категорій правоздатності і дієздатності або вважається тою ж самою категорією правоздатності, то в господарському праві правосуб'єктність має економіко-правовий зміст, що видозмінює її структуру й обумовлює відмінність від подібних категорій в інших галузях права.

© С. Грудницька, 2008

Господарська правосуб'єктність розвивається разом з еволюцією господарювання і його правового забезпечення. Проблеми господарської правосуб'єктності розроблялися в працях В. В. Лаптева [2 й ін.], В. С. Мартем'янова [3 й ін.], В. К. Мамутова [4 й ін.], В. С. Щербини [5], А. Є. Пилецького [6]. Еволюція господарського права, починаючи з торгового права, досліджувалася в наукових працях А. А. Чувпило [7] й інших авторів. Еволюція організаційно-правових форм господарювання розглядалася також у працях фахівців в галузі корпоративного права — В. В. Луця [8], О. М. Вінник [9], Е. Р. Кібенко [10], Т. В. Кашаніної [11] й інших дослідників.

Зупинимось на визначенні етапів еволюції господарської правосуб'єктності як економіко-правової категорії.

Еволюція господарської правосуб'єктності в сучасній цивілізації відбувалася поетапно, відповідно до періодів історичного розвитку господарського права. А. А. Чувпило визначив ці періоди з урахуванням результатів досліджень, проведених у ХІХ ст.

Г. Ф. Шершеневичем: XI–XIII ст. — виникнення і розвиток звичаєвого торгового права (Шершеневич називав період по країні зародження відповідних процесів — італійський період), XIV–XVIII ст. — одержавлення звичаєвого торгового права як купецького права (по Шершеневичу — французький період), XIX ст. — формування промислового права (по Шершеневичу — німецький період), XX ст. — формування господарського права, що поєднує приватноправові і публічно-правові засади [12].

А. Е. Пилецький у процесі дослідження проблем господарської правосуб'єктності не погодився з періодизацією історії господарського права, починаючи з XI століття, пославшись на те, що господарське право існувало у всіх відомі історії правових системах, обслуговуючи «економічний кругообіг, що протікає в рамках будь-якої державної соціально-економічної системи — об'єктивного закономірного явища, яке породжує правові норми, що його регулюють» [13]. Однак правова організація системи господарювання в різних цивілізаціях відрізняється, і більш обґрунтованим уявляється цивілізаційний підхід до оцінки історичного розвитку (А. Тойнбі, Н. Я. Данилевський [14], С. Хантингтон [15] і ін.).

Зокрема, специфіка сучасної цивілізації багато в чому визначається сформованим у ній суспільним способом виробництва на основі спеціалізації і кооперування. Це було невластиве римській цивілізації, що передувала їй. Як зазначається в працях О. Шпенглера, античний світ припускав атомізацію громадського життя. Ідеалом поліса є економічний ідеал автаркії. Кожна з життєвих одиниць (осіб) бажала мати власний і замкнений у самому собі економічний потік, який би циркулював незалежно від

всіх інших. Крайньою протилежністю цьому є сучасний суспільний спосіб виробництва. Сучасна фірма, пише Шпенглер, — це нетілесний центр сил, дія якого поширюється в нескінченність. Власник фірми не уособлює — він нею володіє і направляє. Така подвійність власника і фірми виявилася б для античного мислення не уявною. З цієї причини сучасна й антична культури означають відповідно максимум і мінімум організації, саме поняття якої в античній людині цілком було відсутнє. Ведення господарства в римських провінціях являло собою суспільну і приватну експлуатацією ресурсів. Антична людина ніколи не роздумувала про планомірне нарощування економічного життя, орієнтувалася лише на миттєвий результат. Поняття фірми сформувалося в позньоготичний час як *ratio* чи *negotiatio*, і воно не може бути передано ніяким словом мовою античності. Якщо в античності майно — це сукупність коштовних предметів, що були в одних руках, у нашій сучасності майно — це активи, що перебувають у постійному русі і є джерелом економічної енергії. Капітал — не сукупність матеріальних цінностей, а те, що підтримує їх у русі (динаміка суспільних відносин). Подвійна бухгалтерія, по суті, є суто аналізом простору вартостей, співвіднесеним з координатною системою, крапкою відліку в якій є фірма [16].

Дані сто років тому справедливі характеристики сучасної цивілізації проясняють специфіку її праворозуміння і мають братися до уваги з тим уточненням, що з проявом динаміки суспільного життя статика не зникає, а набуває відносного (динамічного) характеру; відповідно поняття тілесної субстанції не зникає, а змістовно збагачується. Річ — уже не просто об'єкт власності, але й суспільні відносини з приводу неї. Якщо античне суспільство вихо-

дить з дихотомії громадянина і держави як відособлених «атомарних» інститутів, то сучасне суспільство передбачає їх системну організацію і структурний взаємозв'язок як елементів суспільства.

Виходячи з тієї посилки, що господарське право будь-якої цивілізації бере початок з часів її виникнення в її звичаях господарювання (торговельних звичаях) і розвивається разом з нею, можна зробити висновок, що господарське право нашої цивілізації зароджувалося разом з нею, у першій половині I тисячоліття. Одержавлення в II тисячолітті звичаєвого торговельного права (прийняття на його основі торговельних законів) у літературі називається періодом купецького права [17]. У дійсності періоди звичаєвого торговельного права і купецького права є двома етапами одного періоду зародження і розвитку торгівлі, що відображалось на праві формуванням торговельних звичаїв і їх наступною кодифікацією в законах (XI–XVIII ст.). У цілому цей період може бути позначений як комерційний — за терміном, зафіксованим у Французькому торговельному кодексі 1807 року (ст. 1) як акті кодифікації торговельного права, що розвивався століттями. Як зазначав Е. А. Васильєв, у багатьох країнах, де існує торговельне право як самостійна галузь, відоме поняття «комерсанта, чи купця» [18].

У цей період формується категорія торговельної чи комерційної правосуб'єктності, що опосередковує участь комерсантів у торговельних відносинах. Відмінною рисою суб'єктів торговельної (комерційної) діяльності є особисте ведення справ і повна відповідальність комерсанта (індивідуального чи колективного) по своїх боргах.

XIX ст. ознаменувалося промисловою революцією, розвитком підприєм-

ництва у виробничій сфері і формуванням промислового права. Це викликало до життя підприємницьку правосуб'єктність, яку можна розглядати як різновид господарської правосуб'єктності. З урахуванням інноваційного характеру промислового підприємництва [19, 20, 21 й ін.] у XIX ст. відмінною рисою суб'єктів підприємницького права стає обмежена відповідальність їхніх засновників (учасників) за підприємницький ризик. Підприємство відокремлюється від засновників (учасників), наділяється правами юридичної особи і стає самостійним учасником економічних відносин. Набувають поширення акціонерні товариства, з'являються товариства з обмеженою відповідальністю.

У XIX ст. завершується становлення суспільного виробництва на основі спеціалізації і кооперування. Індустріалізація принесла з собою зміну структури підприємства. «На відміну від селянських і ремісничих виробництв, що мають сімейний характер, промислові підприємства носять суспільний характер», — пише В. Ойкен. «Варто остерігатися «глобальних уявлень» про те, що в сучасній економіці нібито автономно співіснують і функціонують такі сектори, як вугільна промисловість, чорна металургія, машинобудування, і що такі зведені показники, як капітал і праця, нібито є носіями економіки», — зазначав він. «Реальність виглядає зовсім інакше. На кожному підприємстві — скажімо, на взуттєвій фабриці — перехрещуються десятки чи навіть сотні ринків: праці, вугілля, інших видів сировини, машин тощо. Уся робоча сила і всі засоби виробництва взаємно доповнюють один одного. «Взуттєве господарство» не є просто сферою для самої себе, що існує поряд з іншими сферами. Скоріше, на кожному окремому під-

приємстві є найрізноманітніші засоби виробництва, і завдання полягає в тому, щоб вибрати найбільш раціональну їх комбінацію і, в першу чергу, увязати між собою всі процеси, що протікають на цих підприємствах, починаючи з вугільних шахт і закінчуючи шовткацькими фабриками і селянськими дворами» [22].

До кінця XIX ст. концентрація виробництва і бурхливе зростання капіталістичних накопичень призвели до формування монополій і переростання промислового капіталізму у фінансово-промисловий.

Історичні тенденції соціально-економічного розвитку відповідно позначалися на розвитку правових поглядів. У відповідь на виклики часу, пов'язані з формуванням монополій і недосконалістю конкуренції, що проявилася, у рамках промислового права відбувається становлення господарсько-правової концепції правового забезпечення економіки. Самостійний науковий напрям господарського права був закладений у XIX ст. [23, 24]. Якщо П. П. Цитович, А. І. Камінка, А. Х. Гольмстен та ін., за досвідом західних країн, виділяли торговельне право з права цивільного, то К. Д. Ушинський, І. І. Янжул, В. А. Удинцев, А. Ф. Федоров та інші побачили в ньому самостійне правове явище, що сполучає приватні і публічні засади. Уже наприкінці XIX ст. в наукових працях дореволюційного періоду йшлося про систему народногосподарства, централізовану чи децентралізовану, складний господарський організм з чіткою диференціацією органів і функцій і пропонувалося створити особливу науку для дослідження цієї сторони правового життя з метою застосування народногосподарської точки зору в правовому регулюванні. Л. І. Петражицький писав: «Основна мета моїх німецьких мо-

нографій — не у вирішенні спеціальних проблем, а в доказі можливості і необхідності створення науки політики права й у виробленні основних положень і наукового методу для вирішення питань законодавчої політики» [25]. Після опублікування цих праць у німецькій літературі з'явився ряд статей, у яких окремі положення його теорії оголошувалися передовими [26]. На початку XX ст. вперше в Німеччині виникає самостійна галузь господарського права, що забезпечує поєднання приватно-правового і публічно-правового регулювання у господарській сфері [27].

Таким чином, до XX ст. в нових економічних умовах проявилася недостатність приватно-правового забезпечення економічних суспільних відносин, сформувався потреба в проведенні централізованої соціально-економічної політики. Це вимагало системного підходу до правового регулювання, що забезпечує формування відповідного інституціонального середовища, і вплинуло на структуру і зміст господарської правосуб'єктності, носії якої виступають, з одного боку, як самостійні господарські одиниці, а з іншого, — як структурні елементи економічної системи. У результаті приватна підприємницька правосуб'єктність еволюціонувала в приватно-публічну господарську правосуб'єктність.

У XX ст. завершується становлення господарського права як самостійної галузі права. Об'єктивні економічні процеси вимагали налагодження державного регулювання ринкової економіки і переходу від підприємницького права як підгалузі приватного права до господарського права як самостійної галузі права, що забезпечує узгодження приватних і публічних інтересів.

Слід зазначити, що вікова суперечка між цивілістами і господарниками, по

суті, є історично сформованою «суперечкою» між сучасним цивілізаційним світорозумінням, обумовленим суспільним характером промислового виробництва, і архаїчним розумінням її середньовічними схоластами з характерним римському періоду й усе ще характерним для середньовіччя веденням натурального господарства. Особливості господарського забезпечення життєдіяльності людей визначили дихотомію приватних і публічних інтересів у римській цивілізації і праві, і, навпаки, сполучення приватного і публічного (суспільного) — у сучасності.

Сучасному системно організованому суспільству (державній соціально-економічній системі) адекватне поняття суб'єкта права як функціональної одиниці, що виникає не з протиставлення, а зі сполучення приватного і публічного, котра містить у собі характеристику суб'єкта права не тільки як учасника приватних економічних відносин, але також як учасника суспільних економічних відносин — носія публічних функцій. Цивілістичне ж поняття юридичної особи має обмежене значення, тому що використовується лише для позначення учасників приватних відносин, які опосередковують господарський оборот.

Паралельний розвиток у сучасній цивілізації реципіюваного цивільного права і власного господарського права, що формувалося зі звичаїв, вилилося на ХІХ ст. в паралельну кодифікацію цивільного (пандектного) і торговельного (господарського) права, при цьому дуалізм, що сформувався, у господарській сфері був переборений установленням пріоритету торговельних (комерційних) кодексів. Ідеалістичні розробки пандектистів у період зародження капіталізму і його становлення здійснювалися в руслі відносин, що мали прогресивне значення, сприяли прискоренню цивілізаційного розвит-

ку. Поряд з цим, здійснювалася їх перевірка звичаєвим торговельним правом, що формувалося більш повільно і діставало закріплення в торговельному законодавстві. Однак пізніше ідеалістичні конструкції стали гальмом цивілізаційного розвитку. У сучасних умовах цивілістичні конструкції несуть у собі потенціал пригноблення суспільних відносин, що втискаються в «прокрустове ложе» цивілістичної доктрини. Господарське ж право орієнтоване на правове забезпечення функціонування організаційних форм, породжуваних прогресивним розвитком економіки.

З урахуванням викладеного вище можуть бути виділені наступні періоди в історії розвитку господарського права:

1) за критерієм соціально-економічного розвитку: (1) до ХІ ст. — період натурального господарства і локального господарського права; (2) починаючи з ХІ ст. — період становлення загальнодержавного господарського права, що пройшло кілька стадій і включає періоди: торговельного (комерційного) права (ХІ–ХVІІІ ст.); промислового (підприємницького) права (ХІХ ст.); фінансово-промислового (господарського) права (ХХ ст.);

2) за критерієм розвитку структури права — (1) період до структурування права на галузі (до ХІХ в.), (2) період розвитку підприємницького господарського права як підгалузі приватного права (ХІХ ст.), (3) період розвитку господарського права як самостійної приватно-публічної галузі права (ХХ ст.).

Відповідно господарська правосуб'єктність пройшла кілька етапів у своїй еволюції:

— локальна господарська правосуб'єктність індивідів і колективів (до ХІ ст.);

— приватна комерційна правосуб'єктність індивідуальних комер-

сантів чи колективів комерсантів (засновників і учасників повних чи командитних товариств) (XI–XVIII ст.);

– приватна підприємницька правосуб'єктність заснованих підприємствами підприємств (XIX в.);

– приватно-публічна господарська правосуб'єктність індивідів і колективів — як комерційна, підприємницька, так і некомерційна.

Двоїста приватно-публічна сутність господарської правосуб'єктності, що історично сформувалася, ускладнила її структуру. Коли структура приватної підприємницької правосуб'єктності включала правоздатність і дієздатність або ж прирівнювалася до правоздатності, то з трансформацією її у приватно-публічну господарську

правосуб'єктність сформувалася нова категорія господарської компетенції.

В даний час господарське право усе ще перебуває в стадії фінансово-промислового права, що забезпечує індустріальну економіку, але вже збагатилося інститутами нового покоління, адекватними постіндустріальній економіці інформаційного суспільства. Гіпотетично результатом подальшого розвитку може стати поява нововведень у структурі господарської правосуб'єктності, наприклад, формування її інноваційної моделі. Правове поле має містити простір для такого розвитку, у тому числі передбачаючи право створення суб'єктів господарювання інших видів, ніж передбачені законом.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ:

1. Панарин А. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. — М.: Алгоритм, 2003. — С. 429.
2. Теоретические проблемы хозяйственного права / Под ред. В. В. Лаптева. — М.: Наука, 1975. — 413 с.
3. Мартемьянов В. С. Хозяйственное право. Т. 1. Общие положения. Курс лекций. — М.: БЕК, 1994.
4. Мамутов В. К. О соотношении понятий компетенции и правоспособности государственных хозяйственных органов // Правоведение. — 1965. — № 4. — С. 58–61.
5. Щербина В. С. Суб'єкти господарського права: Монографія. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 264 с.
6. Пилецкий Е. А. Теоретические проблемы предпринимательской правосуб'єктности в смешанной экономике: Монография. — М.: ЧеРо, 2005. — С. 118–119.
7. Мамутов В. К., Чувпило О. О. Господарче право зарубіжних країн: Підручник. — К.: Ділова Україна, 1996. — С. 47–48.
8. Здійснення та захист корпоративних прав в Україні (цивільно-правові аспекти): Монографія / За заг. ред. В. В. Луця. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. — 320 с.
9. Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: Монографія. — К.: Атіка, 2003. — 352 с.
10. Кибенко Е. Р. Корпоративное право: Учеб. пособие. — Харьков: Эспада, 1999. — 480 с.
11. Кашанина Т. В. Корпоративное право (право хозяйственных товариществ и обществ): Учебник для вузов. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — 815 с.
12. Мамутов В. К., Чувпило О. О. Зазнач.праця. — С. 47–48.
13. Пилецкий А. Е. Зазнач. праця. — С. 66.
14. Ивин А. А. Философия истории: Учебное пособие. — М.: Гардарики, 2000. — С. 5–42.
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. — М.: ООО «Изд-во АТС». — 2003. — 603 с.
16. Шпенглер О. Закат Европы: В 2 т. — Т. 2: Пер. с нем. И. И. Маханькова. — М.: Айрис-пресс, 2003. — С. 10, 19, 61, 66, 95, 96, 103, 105, 107.
17. Мамутов В. К., Чувпило О. О. Зазнач.праця. — С. 47.
18. Гражданское и торговое право капиталистических государств: Учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. / Отв. ред Е. А. Васильев. — М.: Междунар. отношения, 1993. — С. 103, 105.
19. Воробьев Е. М. Экономическая теория в вопросах и ответах. — Харьков: ООО «Р. И. Ф.», 2002. — С. 161.
20. Жилинский С. Э. Правовая основа предпринимательской деятельности (предпринимательское право): Курс лекций. — М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. — С. 39.
21. Основи економічної теорії: Підручник / За ред. А. А. Чухна. — К.: Вища школа, 2001. — С. 238.

22. Ойкен В. Основные принципы экономической политики: Пер. с нем. / Общ. ред Л. И. Цедилина и К. Херрманн-Пиллата, вступ. сл. О.Р. Лациса. — М.: «Прогресс», 1995. — 496 с.
23. Знаменский Г. Л. Хозяйственное законодательство Укрины: формирование и перспективы развития. — К.: Наукова думка, 1996. — С.12,36.
24. Хозяйственное право Украины: Учебник / Под ред. А.С. Васильев, О.П. Подцерковного. 2-е изд., перераб. и доп. — Х.: ООО «Одиссей», 2006. — С.42.
25. Петражицкий Л. И. Университет и наука. Опыт теории и техники университетского дела и научного самообразования. С приложениями о высших и специальных учебных заведениях и о среднем образовании. Т.1–2. — СПб.: Тип. Эрлих, 1907. — С.108.
26. Ем В. С., Долгов А. Г., Рогова Е. С. Крупнейшая величина в области юридических и вообще гуманитарных наук / Предисловие к книге: Петражицкий Л. И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права. — М.: Статут, 2002. — С.9.
27. Rittner F. Wirtschaftsrecht. — Heidelberg, 1987. — S. 10–17.